

מאמר א

דברי הרב ודברי התלמיד

עניינים שנחלקו בהם ה'רוקח' ורבו ר' יהודה החסיד

כבר מצעירותו ראה ה'רוקח' את ר' יהודה החסיד כרבו המובהק¹, אך עם כל זאת הוא לא חשש לסטות מדעת רבו בכמה עניינים. אחד מהם – ביטול הוידוי לפני החכם – כבר נידון במבוא (פרק א), וכאן נוסף עניינים אחרים².

1. אייחתימת שם המחבר על יצירתו

על הוראת רבו, שאין לפייסן לחתום את שמו ביצירתו³ לא הקפיד ה'רוקח' כלל וכלל⁴. ה'רוקח'

- 1 ראה: דרשת הפסח לרוקח, מבוא, עמ' 59.
- 2 את סטיית תלמידי ר' יהודה החסיד, ביניהם ה'רוקח' עצמו, ממנהג רבם לקטרג ולבקר חריפות את נוסחי התפילה של בני צרפת ואיי הים' (אנגליה) – אינני מונה בכלל הפרטים שה'רוקח' נחלק על רבו. ראשית, אין מדובר כאן במחלוקת על עניין מעשי, מנהג הנהוג, אלא רק גישה שונה בהתבטאות ספרותית, שכן תלמידי החסיד הסכימו לנוסחי התפילה שקבע, והם רק אינם תוקפים בחיבוריהם את הנוסח השונה אלא לכל היותר הסתפקו באזהרות כלליות, שהמשנה בנוסח התפילה חוטא בנפשו. שנית, ככל הנראה תלמידי ר' יהודה החסיד לא הכירו את 'כתב הפולמוס', בו החסיד העלה את ביקורתו וקטרוגו נגד נוסח צרפת ואנגליה, שהוא כתבו לעצמו ולא הפיצו ברבים, עד שאפילו תלמידיו הקרובים לא ראוהו. ראה על כך: עמנואל, הפולמוס של חסידי אשכנז, עמ' 609-624, ובמיוחד עמ' 618-619.
- 3 ראה: ספר חסידים, מ"ו, ס' תרנב, עמ' 265; ס' תתשכח, עמ' 374; ס' תתתכ, עמ' 395; והשווה: שם, ס' תע, עמ' 133-134; ס' תשו, עמ' 184; מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים, ירושלים תשעב, עמ' 108-109.
- 4 לעניין קרוב, קריאת שם החיבור או פתיחתו באופן הרומז לשם המחבר, אין ר' יהודה החסיד מתייחס, לא לחיוב ולא לשלילה, בעוד שה'רוקח' נהג כן באחד מחיבוריו. ראה ספר רוקח, הקדמה, עמ' א (מתוקן ע"פ דפו"ר, פאנו רסה, עם תיקונים נוספים ממני בסוגריים עגולים ומרובעים, כמקובל): וקראתי הספר הזה 'רקח' כשמי אלעזר [=308]... כל אדם צריך לרשום שמו בספרו, כמה 'תנא דבי אליהו' מתחיל 'יגדש את האדם', כי 'יגדש' כמה תנא דבי אליהו [=519]; ו'מדרש תדשא' מתחיל 'תדשא הארץ דשא', כי 'תדשא' כמה זה רבי(נו) פ[י]נחס בן יאיר [=705]. ומדרש 'בראשית רבא' מתחיל 'ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום', 'ואהיה שעשועים [יום]' כמו [זה] רבינו הושעיא רבה [=879; במקור: 'הושעיה', ותקנת]. ו'פרקים דרבי אליעזר' מתחילין 'מי ימלל גבורת יהוה', כמה אליעזר בן הורקנוס [=797]. וכן 'סדר עולם' מתחיל 'מאדם ועד נח', 'מאדם' [=85] כמו יוסי [=86].

וככל הנראה, דבר זה קיבל ה'רוקח' מאביו, ר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא, שכן בפירוש ה'רוקח' על התורה (שבאמת אינו ל'רוקח' אלא לאחד מתלמידיו) הובא חלק מהדברים האחרונים בשם: "אמר לי מור"א [=מורי ר'] אלעזר] בשם רבינו יהודה בר' קלונימוס" (פירוש הרוקח לתורה, בראשית, עמ' פה). תודתי להרב לוי יצחק חריטן על עזרתו בהערה זו.

חתם את שמו כמעט בכל פיוטיו ושיריו, בצורות שונות: 'אלעזר' או 'אלעזר הקטן'⁵, ופעמים באופן רחב ומפורט יותר הכולל גם את שם אביו: 'אלעזר הקטן בן רבי יהודה חזק ואמץ אמן'⁶, או שהרחיב את חתימתו עד שכלל בה ארבעה דורות, גם את אבי סבו: 'אלעזר ברבי יהודה ברבי קלונימוס ברבי משה'⁷; 'אלעזר בן רבי יהודה בן רבי קלונימוס בן רבי משה חזק ואמץ'⁸.

איסורו של ר' יהודה החסיד מתייחס גם לשאר יצירות ספרותיות ולא דווקא לפיוטים ושירים, ולדעתו, אין למחבר להזכיר את שמו על ספרו: "חכמים הראשונים לא היו כותבים ספריהם בשמם, ולא היו מניחים לכתוב את שמם על ספריהם. כגון מי שחיבר 'תורת כהנים' ו'ספרי', 'מכילת' ובריתות ומדרשים ואגדות ותיקוני העולם, כגון 'מסכת סופרים', לא כתבו בספריהן 'אני פלוני בן פלוני כתבתי זה הספר', כדי שלא יהנה מן העולם הזה ויפגום שכוונו לעולם הבא..." (ספר חסידים, מ"ו, סי' תתרנב, עמ' 265). אולם גם בכך לא חש התלמיד לדעת הרב, עד שאחד ממאפייני הכתיבה הניכרים של ה'רוקח' הוא הזכרת שמו בראשי חיבוריו, בחתימותיהם ובתוככי החיבורים, בדרך כלל בגוף ראשון: 'אני אלעזר' או 'אני אלעזר הקטן'⁹.

- 5 ראה: שירת הרוקח, עמ' 320.
 - 6 שירת הרוקח, עמ' 208-211. וכעין זה בפיוטים נוספים, ראה שם, עמ' 212-216, 247-249, 250-254.
 - 7 תפילה לרוקח, עמ' פא והערה 20.
 - 8 שם, עמ' פב והערה 22.
 - 9 ראה: דן, עיונים בספרות, עמ' 143. שם הובאו דוגמאות מעטות ביותר שאוסיף עליהן כהנה וכהנה בלא כל כוונה למצות את העניין.
- כבר ספרו 'סודי רזי סמוכים', הנחשב לחיבורו הראשון של ה'רוקח', פותח במילים: "סודי רזי סמוכים, סוד ירא ה', אלעזר הקטן" (סודי רזי סמוכים, עמ' א; ולכן שחיבור זה הוא פרי ביכוריו של ה'רוקח', ראה: סודי רזי סמוכים לרבינו אלעזר בן יהודה מגרמייזא, מהדורת ד"מ סיגל, ירושלים תשסא, עמ' ה). ומנהגו זה ממשיך, ביתר שאת וביתר עוז, בספריו הבאים. את אחד מספריו הוא פותח במשפט: "אמנת לבבינו עדות זכר רחמינו הדר קדושת טכס ניהוג ייחודו" (שער הסוד והיחוד, עמ' א), שראשי תיבותיו מרכיבים את החתימה 'אלעזר הקטן'. גם בפירושו לתפילות הוא מזכיר פעמים רבות את שמו, בתוך הפירוש וגם בחתימתו. ראה סידור הרוקח, עמ' רכח: "אני אלעזר הקטן קבלתי תיקון תפלות..."; שם, עמ' שכח: "ויש אומרים 'ככתוב על יד נביאך', וכן אני אלעזר הקטן עושה"; שם, עמ' שסא: "אבל אני אלעזר הקטן אומר 'ונאמר' כנגד שלש אמירות שכתבתי למעלה"; שם, עמ' שסז: "סוף דבר הכל נשמע, את האלהים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם. חזק אלעזר ב"ר יהודה הקטן"; שם, עמ' תקכו: "אבל אני אלעזר הקטן קיבלתי ממורי, רבנא יהודה החסיד בן רבנא שמואל הקדוש בן רבנא קלונימוס הזקן..."; שם, עמ' תשיט: "ואני אלעזר הקטן אומר פ"ד אותיות, נגד 'ואת פרשנדתא' עד 'ויותא'...". ובחתימתו לפירוש התפילות הוא כותב: "אני אלעזר הקטן קבלתי טעמי תפילות מאבא מרי רבינו יהודה ב'ר' קלונימוס וממורי רבינו יהודה חסיד, אב החכמה..." (עמנואל, הפולמוס של חסידי אשכנז, עמ' 595; הקטע נשמט ממהדורת 'סידור הרוקח' הנדפסת). כיוצא בכך בחתימת פירושו לספר יצירה: "סליק ספר יצירה ופירושו... וכאשר קבלתי מאבא מארי... הוספתי בו לפרש, אני אלעזר הקטן" (פירוש ספר יצירה לרוקח, עמ' קד). והנה אזכורים נוספים המופיעים בספריו האחרים: "שאלה שאל ר' שמואל ב'ר' קלונימוס חרון ממני אלעזר הקטן" (חכמת הנפש, עמ' מה); "כך קבלתי אני אלעזר הקטן מפי אבא מורי..." (פירוש ספר יצירה לרוקח, עמ' ז); "ואחרי כן אכתוב לך סוד המרכבה כאשר קיבלתי... אני אלעזר הקטן, וגם כאשר בינתי בספרים

2. פתיחת פיוט שלא בשם קודש

ה'רוקח' גם לא הקפיד על הוראה אחרת הנוגעת לכתיבת פיוטים שאמר רבו:

לא יתחיל אדם בפיוטיו בתיבה או בשתיים השם. כי כן מנהג, כשאדם אומר לחבירו: 'מה אתה כותב', והוא אומר אותו פיוט; או, יאמר: 'כתוב לי סדר ראש השנה', וזה משיב ואומר: 'איזה?', ויאמר: 'אהללה אלהי'. הרי על חינוך הזכיר השם... (ספר חסידים, מ"ו, סי' תתתסח, עמ' 312).

בהמשך מסביר ר' יהודה החסיד מדוע 'הראשונים', היינו הפייטנים הקדומים, לא הקפידו שלא לפתוח את פיוטיהם באחד משמות הקודש, ואף מבהיר כיצד כמה וכמה מזמורי תהלים פותחים בשם קודש¹⁰; אך בנוגע לתקופתו שלו הוא נשאר בקביעתו: 'לא יתחיל אדם בפיוטיו בתיבה או בשתיים השם'. אולם תלמידו ה'רוקח' לא הקפיד בכך, וכתב לא מעט פיוטים ששם קודש מופיע

ובמדרשים" (סודי רוזי, א, עמ' ו).

גם בספריו ההלכתיים הוא נהג כן. בסיומו של דיון הלכתי שבספרו על דיני טרפות הוא כותב: "ואני אלעזר הקטן בן הרב ר' יב"ק בר' משה כתבתי הכל, וחכם יוסיף לקח..." (דרשת הפסח לרוקח, מבוא, עמ' 10); ואת אחת החטיבות שבאותו ספר הוא חותם: "נשלם משפט הכבד בשמונה שערים, וסימניהן אלעזר בן הרב ר' יהודה יחיה באהבת שמים" (שם, מבוא, עמ' 6). בראש ספרו 'רוקח' הוא מודיע שקבע את שם חיבורו הנוכחי 'רוקח' מפני היותו זהה בגימטריא לשמו 'אלעזר' (ספר רוקח, הקדמה, עמ' א), ובהמשך הוא כותב: "ואני אלעזר אומר, כי מנהג אבותינו תורה שלימה היא..." (שם, הקדמה להלכות ברכות, עמ' וז). כיוצא בכך, את דרשתו לחג הפסח שעיקרה ענייני הלכה הוא פותח במילים: "דרשה לדרוש בפסח, אתה [=אכתוב] אני אלעזר כאשר קבלתי..." (דרשת הפסח לרוקח, עמ' 67), ובתוך דרשתו הוא מציין לא מעט את זהותו, בסגנון המוכר 'אני אלעזר הקטן' וכיוצא בכך (ראה שם, עמ' 72, 76, 86, 98, 99, 110, 112; וראה גם עמ' 126). וככל הנראה, גם בספרו ההלכתי 'מעשה רוקח' הוא ציין פעמים רבות את היותו כותב החיבור, בסגנונו הרגיל 'אני אלעזר הקטן', אלא שבעותק המעובד-חלקית שהגיע לידינו מחיבור זה הושמטה מילת 'אלעזר' ונשאר רק הביטוי 'אני הקטן' (ראה: מעשה רוקח על-פי כת"י 'ספר סיני', א, מהדורת א' קוזמה, ירושלים תשע, עמ' 11, 51, 112, 114; ב, עמ' 25).

ופעמים שה'רוקח' סידר את ספרו ע"פ אותיות שמו או שהשתמש בשמו לצורך פרטים 'טכניים' הנוגעים לספר. חיבורו 'סודי רוזי' (חלק א) מסודר ע"פ אותיות האלפבית, אותן הוא דורש בכמה פנים ואופנים (סודי רוזי, א, עמ' י ואילך). אך לאחר שסיים לדרוש את אותיות האלפבית, מופיעה חטיבה נוספת בה נדרשו אותיות 'אלעזר' (עמ' קיח-קלג), כשבראש כל תת-פרק נרשם הדבר במפורש, כמו: "אות א' משם אלעזר" (עמ' קיח); "אות ל' משם אלעזר" (עמ' קכד), וכן הלאה עד כלות השם 'אלעזר'. כיוצא בכך בפירושו ל'ספר יצירה' מסביר ה'רוקח' את דברי הספר: "שלש [אותיות] בונות ו' בתים [=תיבות], ארבע [אותיות] בונות כ"ד בתים, חמש [אותיות] בונות ק"כ בתים, שש [אותיות] בונות תש"כ בתים", באמצעות גלגול בתיבות המשפט 'אני הקטן אלעזר המסדרן', המורכב מתיבות בנות שלוש, ארבע, חמש ושש אותיות, והתואם בדיוק לגודל התיבות וסידור הנידונות ב'ספר יצירה'. ראה: פירוש ספר יצירה לרוקח, עמ' לו-מ, ושם בסוף הדיון (עמ' מ) מודיע ה'רוקח' מפורשות: "וסימנך מה שגלגלנו הן: אני הקטן אלעזר המסדרן".

10 הוא מסביר כך: "הראשונים היו מקיימים 'אשר לא נשא לשוא נפשי' (תהלים כד ד) ... והיו עושים בחכמה, כך היו אומרים: 'סדר של יום ראשון', ו'סדר של יום שני', ו'מזמור של יום פלוני'".

בתחילתם ממש, כמו: 'המלך אל נקמה' (שירת הרוקח, עמ' 19; כל ההפניות הבאות הן לאסופה זו), 'אהללה יי בחיי' (עמ' 25), 'אדני מעון אתה' (עמ' 51), 'אלהיכם יוסיף כס' (עמ' 70), 'אלהיכם תפארתו ממעל' (עמ' 72), 'אלהים נורא עלילה' (עמ' 75), 'אתה יי לבדך אנעימך' (עמ' 90), 'אשירה ליי בשירה עריבה' (עמ' 100), 'יי אלהי בך חסיתי' (עמ' 108), 'יי אלהי אברהם' (עמ' 117), 'אנא אדני האל הגדול והנורא' (עמ' 129), 'אלהים איך אבוא לרוממך' (עמ' 167), 'יי אל באפך תוכיחני' (עמ' 186), 'אלהים אל תרחק ממני' (עמ' 192), 'אלהים אקרא ויי נסיכי' (עמ' 197), 'אליך יי נפשי אשא' (עמ' 203), 'אנא האל הגדול' (עמ' 212), 'אתה אלהי מעוזי איום' (עמ' 233), 'אלי צורי אחסה בצליו' (עמ' 255)¹¹. בכעשרים פיוטים שיבץ ה'רוקח' שם קודש בפתחתם, בתיבה הראשונה או השנייה, בניגוד להוראתו המפורשת של רבו!¹²

אמנם הנהגתו זו של ה'רוקח', החורגת במובהק מהוראת רבו, סותרת גם את המופיע בפירושו־שלו לתפילות:

על כן פתח 'אליך יי נפשי אשא' (תהלים כה א), ולא רצה לפתוח 'אלהי בך בטחתי' (שם, פסוק ב), כי החסידים אין לפתוח שיר או תחנונים בשם. כי כשיאמרו לו: היאך מתחיל פיוט שלך? מזכיר השם לבטלה ועובר משום 'ולא תשא את שם יי אלהיך לשוא' (שמות כ ז). על כן יתחיל בתיבה או בשתיים תיבות קודם השם (סידור הרוקח, עמ' תא)¹³.

כלומר: את מזמור כה פתח דוד במילים 'אליך יי נפשי אשא', בהקפידו להקדים לשם שמים את תיבת 'אליך', כדי לקיים את מנהג 'החסידים' ש'אין לפתוח שיר או תחנונים בשם', מחשש הזכרת שם שמים לבטלה. הסבר זה מוקשה, שכן עדיין ישנם לא מעט פרקי תהלים הפותחים בשם¹⁴;

11 ויש המייחסים ל'רוקח' פיוט נוסף הפותח בשם קודש, את הסליחה 'אלהים בישראל גדול יחודך' (מחזור יום כפור, עמ' 237-238; דוידזון, אוצר השירה, א4683, א4684), ראה: שירת הרוקח, עמ' 297-300. אך אע"פ שסליחה זו מופיעה בסופו של אחד מחיבורי ה'רוקח' (עי' פירוש ספר יצירה לרוקח, עמ' קו-קז), לא הוא חיברה ואף לא רבו ר' יהודה החסיד, שיש המייחסים לו את הפיוט, שכן באמת מחבר הפיוט קדם לר' יהודה החסיד, ראה לעיל, מבוא, פרק ג סעיף 2, הערה 34.

12 השווה גם מה שהערתי במבוא, שם.

13 למקור חשוב זה הפנני ידידי הרב לוי יצחק חריטן ותודתי נתונה לו.

14 ואכן, כזכור, ר' יהודה החסיד, הסביר בדרך שונה בעייה זו, הסבר המתאים לכל המזמורים הפותחים בשם; עי' לעיל, הערה 10.

ישנם תריסר פרקי תהלים הפותחים בשם, בתיבתם הראשונה או השנייה: מזמור י (למה יי תעמוד ברחוק), מזמור מג (שפטני אלהים וריבה ריבי), מזמור עא (ב'ך יי חסיתי). מזמור צג (יי מלך גאות לבש), מזמור צד (אל נקמות יי), מזמור צו (שירו ליי שיר חדש), מזמור צז (יי מלך תגל הארץ), מזמור צט (יי מלך ירגזו עמים), מזמור קה (הודו ליי קראו בשמו), מזמורים קז, קח, קלו (הודו ליי כי טוב). ואם כותרות המזמורים (כמו 'מזמור לדוד...') אינן חלק אינטגרלי מהם (השווה: ספר קושיות, סי' צד, עמ' פ והערה 530; סי' ער, עמ' רב והערה 640), הרי שכמות המזמורים שבראשם (במילה הראשונה או השנייה) שם שמים יעלה כהנה וכהנה, ולדוגמא ארשום מתוך שלושים המזמורים הראשונים של הספר: מזמור ג (יי מה רבו צרי), מזמור ו (יי אל באפך תוכיחני), מזמור ז (יי אלהי בך חסיתי), מזמור ח (יי

אך יותר תמוה הוא, כיצד אחרי שה'רוקח' הכיר והביא את מנהגם של החסידים הוא עצמו לא חשש לכך כלל וכלל?

אין זאת אלא שלפנינו הקרות נוספת מהאופי הלקטני־משהו הקיים בחיבורי ה'רוקח' הנובע מכך שהוא כינס לכתביו קטעים ממקורות שונים שלא תמיד עולים בקנה אחד עם דעתו־שלו¹⁵. כלומר: הקטע הנזכר המופיע בפירושו לתפילות אינו משקף את דעתו האישית של ה'רוקח', הוא נטלו מאחד החיבורים החסידיים־אשכנזיים שעמדו לפניו¹⁶ ושבצו בפירושו אע"פ שתוכנו

אדונינו מה אדיר שמך), מזמור ט ('אודה יי בכל לבי'), מזמור יא ('ביי חסיתי'), מזמור יב ('הושיעה יי כי גמר חסיד'), מזמור טו ('מי יגור באהלך'), מזמור יז ('שמעה יי צדק'), מזמור כ ('יענך יי ביום צרה'), מזמור כא ('יי בעוזך ישמח מלך'), מזמור כב ('אלי אלי למה עזבתני'), מזמור כג ('יי רועי לא אחסר'), מזמור כד ('ליי הארץ ומלואה'), מזמור כז ('יי אורי וישעי').

בשתי הרשימות לא הבדלתי בין מזמורים ששם שמים מופיע בתיבתם הראשונה לבין אלו שהשם הוא תיבתם השנייה, אע"פ שלאמיתו של דבר היה לי לחלק ביניהם ולהתייחס רק למזמורים שהשם מופיע במילתם הראשונה, שהרי דברי ה'רוקח' נועדו להסביר מדוע במזמור כה הקדים דוד תיבה בודדת לשם שמים ('אליך יי נפשי אשא'). כי לפי שה'רוקח' כותב בסוף דבריו: "על כן יתחיל בתיבה או בשתי תיבות קודם השם", יש מן הדין להתייחס גם למזמורים שהשם מופיע במילתם השנייה. אך גם אם נשמיט מרשימותי את המזמורים שהשם מופיע רק בתיבתם השנייה, עדיין נותרו מספיק מזמורים שתיבתם הראשונה הוא השם, דבר שכאמור מתמיה ביותר את הסברו של ה'רוקח' בנוגע למזמור כה. ועדיין יש לעיין בסתירה הפנימית, מרישא לסיפא, הקיימת בדברי ה'רוקח'. כי אם יש לו להתחיל "בתיבה או בשתיים תיבות קודם השם" מה הועיל דוד שהקדים מילה בודדת לשם ופתח את המזמור ב'אליך יי נפשי אשא'. וצריך עיון.

15 הדבר נכון גם בחיבורי הסוד והפרשנות של ה'רוקח' וגם בכתביו ההלכתיים. בנוגע לחיבורי הסוד, הנה כבר בפרי ביכוריו הוא מצהיר: "אכתוב שמות השערים ואגלה טיפי טל מן הים, ואכתוב סמוכים במקוצר כמלקט שיבולים" (סודי רזי סמוכים, עמ' א; ולכך שהוא חיבורו הראשון, ראה לעיל, הערה 9). גם בחתימת פירושו לספר יצירה הוא מודיע, שפירושו לוקט מתוך פירושו של ר' שבת דונולו, מקבלת אביו ר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא, מקבלת רבו ר' יהודה החסיד ו"הוספתי בו לפרש אני אלעזר הקטן" (פירוש ספר יצירה לרוקח, עמ' קד). וראה גם: דן, עיונים בספרות, עמ' 31 והערה 26, ועמ' 143-146. אופי לקטני זה גרם לכמה סתירות פנימיות במשנת ה'רוקח' שעל קצתן כבר הוער, ראה: י"י ליפשיץ, 'אובנתא דליבא ואינסוף: על המתח בין התפיסה הסוביקטיבית והאוביקטיבית של האל', דעת, 62 (תשסח), עמ' 40 ואילך; מאמרי 'מספר חדרי הלב: עיון ספרותי', הפעמון, ה (אייר תשעב), עמ' 37 והערה 40. ואי"ה ברצני לעסוק בסוגייה זו בהרחבה. ובנוגע לאופיו הלקטני של ה'רוקח' בחיבוריו ההלכתיים, דבר שכמובן גם כן הביא לסתירות פנימיות לא מעטות, ראה: ר' ז"ק, קווים לדרכו ההלכתית של רבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמיזא: הלכות איסור והיתר, ע"ד, רמת־גן תשס"ט, עמ' 135-137, 154 ועוד; סולוביצ'יק, היין בימי הביניים, עמ' 126 והערה 23, ועמ' 215. וראה גם: ש' עמנואל, 'מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים', תרביץ, פא (תשעג), עמ' 453-457; מאמרי 'לקוט פרפראות וטעמי מנהגים', ירושתנו, ב (תשסח), עמ' נ הערה 105. והשווה עמנואל, שבדי לחות, עמ' 284 הערה 287: "הכפילויות הרבות שב'ספר הרוקח', שלעיתים אף סותרות הן זו את זו, ראויות למחקר מקיף ואין כאן מקומו".

16 יש מקום להניח, שה'רוקח' לא ראה את הדברים באחד מחיבורי ר' יהודה החסיד, שכן החסיד הסביר באופן שונה את פתיחתם של מזמורי התהלים בשם שמים. עי' לעיל, הערה 10.

ההנהגתי לא היה מוסכם עליו.

3. זהות שמו ושם חמיו

כיוצא בכך לא הקפיד ה'רוקח', לכאורה, באחת ההוראות המפורסמות של 'צוואת' רבו: "לא ישא אדם אשה ששמה כשם אמו או שמו כשם חמיו" (צוואת רבינו יהודה החסיד, סי' כג, עמ' יז)¹⁷, שכן ה'רוקח' נשא את בתו של ר' אלעזר בר' יעקב הכהן! וכבר העיר על אי-הקפדה זו פרופ' שמחה עמנואל¹⁸. הוא כותב:

ר' יהודה החסיד כתב בצוואתו: 'לא ישא אדם אשה ששמה כשם אמו או שמו כשם חמיו', והנה מצאנו, כי ר' אלעזר מוורמייזא, תלמידו הגדול והמובהק של ר' יהודה החסיד, שמו היה כשם חמיו!

ר' אלעזר נולד בין השנים 1160-1165 לערך, והוא התחתן כבר בראשית שנות השמונים של המאה השתים-עשרה, כנראה הרבה קודם שר' יהודה החסיד (שנפטר בשנת 1217) כתב את צוואתו. ר' אלעזר מוורמייזא לא עבר אפוא במפורש על דברי רבו. עם זאת, הקשרים העמוקים בין ר' אלעזר מוורמייזא לר' יהודה החסיד החלו עוד בצעירותו של ר' אלעזר: את פירושו לסידור הוא כתב שנים אחדות לאחר נישואיו, בשנת 1189 לערך, וכבר שם הוא רואה את ר' יהודה החסיד כרבו. אם ר' אלעזר מוורמייזא, שהיה נצר למשפחה מיוחסת של תלמידי חכמים, לא הקפיד על דברי רבו, אות הוא שלא ידע כלל באותה שעה שנישא על קפידתו של רבו, או ידע ולא חש לה. ומכאן כי קפידה זו לא היתה מקובלת אצל קהילות אשכנז מקדמת דנא, ור' יהודה החסיד יצא וחיידש דבר שלא היה מעולמים (דרשת הפסח לרוקח, מבוא, עמ' 58-59; בשינויי עריכה מעטים וקלים).

ובכן, צדק ש' עמנואל בעיקרי דבריו אך, לדעתי, לא דקדק בתארוך הצוואה. עמנואל סבר ש'צוואת רבינו יהודה החסיד' הינה צוואת שכיב מרע והיא נכתבה סמוך לפטירתו, ולפיכך ה'רוקח' תלמידו "לא עבר במפורש על דברי רבו", שכן הוא נישא שנים רבות טרם פטירת רבו וכתיבת צוואתו. ברם לאמיתו של דבר, 'צוואה' זו אינה כדוגמת שאר צוואות שכיב מרע הנכתבות בסמוך למיתת המצווה. חלקים מ'צוואת' החסיד נלקחו מתוך חיבורו האבוד 'ספר הכבוד', סעיפים אחרים מה'צוואה' הוכנסו אליה מחיבורים אחרים שלו וחלקם נמסרו בעל פה מר' יהודה החסיד¹⁹. אין אפוא לראות את ה'צוואה' כחיבור שהופיע בקרב חסידי אשכנז רק בסמיכות לפטירת ר' יהודה החסיד, אלא מדובר בצוואות ואזהרות שכבר נכתבו או נאמרו מפי החסיד בשיא פעילותו, וגדולה אם כן הסבירות שה'רוקח' היה מודע לאזהרה זו עוד בשלב מוקדם, ושמא עוד קודם נישואיו, אך עם כל זאת הוא לא חשש לה ואף לא בדיעבד, אם אכן לא נודעו לו הדברים אלא רק אחר נישואיו, שכן לא ראינוהו נוקט בעצת החסיד המתייחסת לכזה

17 בתוך: ספר חסידים, מ"מ. לנוסח כתבי-היד של סעיף זה, ראה: שבט, צוואת ר' יהודה החסיד, עמ' 33-34.

18 דרשת הפסח לרוקח, מבוא, עמ' 57-59.

19 ראה: שבט, צוואת ר' יהודה החסיד, ובמיוחד עמ' 9-17.